

ΤΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ: ΕΠΙ ΤΑ ΙΧΝΗ ΑΡΣΑΚΕΙΑΔΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΣΣΩΝ¹

ΜΑΡΙΑ ΠΡΕΚΑ

Η Μαρία Πρέκα σπούδασε ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Απέκτησε μεταπτυχιακό δίπλωμα στην Τουρκολογία από το ίδιο Τμήμα. Εκεί εκπονεί τη διδακτορική της διατριβή, με τίτλο «Οι δασκάλες στη συγκυρία του αλυτρωτισμού». Εργάζεται ως φιλόλογος στη δημόσια δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Αναζητώντας τα ίχνη των διδασκαλισσών στο γύρισμα του 19ου προς τον 20ό αιώνα, ξεκίνησα δειλά το 2007, συστηματικά το 2008, ένα αποκαλυπτικό και συγχρόνως γοητευτικό ταξίδι σε αυτόν τον «τόπο» που το σινάφι των ιστορικών αποκαλεί *αρχείο*. Το ταξίδι σε αυτόν τον μυστηριώδη «τόπο» ήταν απαραίτητο για την τεκμηρίωση της διδακτορικής μου διατριβής, η οποία τότε ξεκινούσε, με θέμα τις δασκάλες στη συγκυρία του αλυτρωτισμού. Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου ερευνητικού εγχειρήματος σκοπός μου ήταν –και εξακολουθεί να είναι, γιατί η περιπέτεια της διατριβής δεν έχει τελειώσει ακόμη– να διερευνήσω τους τρόπους με τους οποίους συγκροτούνται οι αρσακείαδες δασκάλες ως ιστορικά υποκείμενα στο χρονικό διάστημα από το 1880 ως το 1913· διάστημα, κατά το οποίο αναλαμβάνουν να διδάξουν την ελληνική γλώσσα και να εγχαράξουν την ελληνική εθνική συνείδηση στους πληθυσμούς των διαφιλονικούμενων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Σημείο εκκίνησης: Αρσάκειο

Ας ξεκινήσουμε, όμως, με μία ερώτηση που δεν είναι ρητορική: αν ένας ερευνητής ή μία ερευνήτρια –όπως εγώ στην προκειμένη περίπτωση– ενδιαφέρεται να φωτίσει τα πρόσωπα, την κίνηση, τη δράση των διδασκαλισσών εκείνης της εποχής, πού θα πρέπει άραγε να αναζητήσει τα στοιχεία για να επιχειρήσει να κάνει κάτι τέτοιο; Αν το κα-

ταφέρει, βέβαια, είναι άλλης τάξης ζήτημα. Από κάπου, πάντως, πρέπει να αρχίσει. Για να αποφασίσει, λοιπόν, σχετικά με το πρωταρχικό αυτό ερώτημα, νομίζω πως σκέφτεται με τον τρόπο που σκέφτονται οι ντετέκτιβς στα αστυνομικά μυθιστορήματα και στις αστυνομικές ταινίες και σειρές.

Φέρνω στον νου μου πρωταγωνιστές και πρωταγωνίστριες από αυτό το λογοτεχνικό και κινηματογραφικό/τηλεοπτικό πεδίο που είναι από τα αγαπημένα μου. Το ενδιαφέρον μου ελκύουν εκείνοι κι εκείνες που βασίζονται στη συστηματική έρευνα, την επίμονη δουλειά, την οξύνοια, την αναπτυγμένη ικανότητά τους να παρατηρούν και να συνδυάζουν τα στοιχεία που προκύπτουν από τις έρευνές τους, μέχρι να οδηγηθούν εν τέλει στην εξιχνίαση του γρίφου/εγκλήματος· εκείνοι/ες, με άλλα λόγια, που ελέγχουν συνεχώς τις αρχικές –ας τις ονομάσουμε– υποθέσεις εργασίας τους και δεν κλείνουν τον φάκελο παρά μόνο όταν έχουν τεκμηριώσει επαρκώς, όταν έχουν καταδείξει πώς λύνεται ο γρίφος ή ποιος είναι ο δολοφόνος.

Επανερχομαι, όμως, στο πρωταρχικό της σημασίας ερώτημα: από πού, δηλαδή, ξεκινά μια επιστημονική έρευνα. Και απαντώ: τη στιγμή που μοιάζει να ψάχνει κανείς «ψύλλους στ' άχυρα», αρχίζει από αυτό που θεωρείται πιο σχετικό με το ερευνώμενο ζήτημα, από αυτό που θα αποκαλούσαμε κομβικής σημασίας. Μια τέτοιου είδους εκκίνηση προϋποθέτει ότι έχει γίνει μία πρώτη αξιολόγηση ορισμένων γνωστών στοιχείων και έχει χαραχθεί μία στρατηγική για τη βασική κατεύθυνση της έρευνας, έστω κι αν η κατεύθυνση αυτή χρειαστεί στην πορεία να επαναχαραχθεί. Σε ό,τι με αφορά, καθώς το ερευνώμενο ζήτημα είναι οι δασκάλες –όχι το εκπαιδευτικό σύστημα ή ο διδασκαλικός κλάδος στο σύνολό του, εφόσον πρόκειται για μια έρευνα στο επιστημονικό πεδίο της ιστορίας των γυναικών– το καταλληλότερο σημείο εκκίνησης είναι το εκπαιδευτικό ίδρυμα στο οποίο σπούδαζαν τα κορίτσια προκειμένου να αποκτήσουν το διδασκαλικό δίπλωμα. Αυτό δεν είναι άλλο από το Αρσάκειο, όπως είναι γνωστό· για να ακριβολογήσω, το εσωτερικό διδασκαλείο (Αρσάκειο) και το εξωτερικό (Τοσίτσειο) της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (ΦΕ). Τα παρθεναγωγεία και διδασκαλεία της ΦΕ γενικότερα, μολονότι δεν είναι τα μόνα σχολεία για κορίτσια, κατέχουν, ωστόσο, ηγεμονική θέση στο πεδίο της γυναικείας εκπαίδευσης από την ίδρυση της Εταιρείας το 1836 και σε όλο τον 19ο αιώνα, όπως έχουν δείξει οι πρωτοπόρες στο πεδίο της ιστορίας των γυναικών ερευνήτριες ήδη από τη δεκαετία του 1980,² και όπως επιβεβαιώνει και η δική μου έρευνα. Εν αρχή ην, κατά συνέπεια, το αρχείο της ΦΕ.³

Αποφάσισα να αρχίσω την έρευνά μου από τα μαθητολογία, αναζητώντας τρόπους να δω: α) ποιες μαθήτριες ολοκληρώνουν το παρθεναγωγείο και στη συνέχεια φοιτούν στο διδασκαλείο και β) ποιες από αυτές, ορισμένη τουλάχιστον περίοδο της ζωής τους, προσλαμβάνονται και διδάσκουν σε σχολεία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ήμουν τυχερή, γιατί το παλαιότερο σωζόμενο μαθητολόγιο ξεκινά από το 1876, ακριβώς δηλαδή από το χρονικό σημείο που εγώ ήθελα να πιάσω το νήμα. Ονοματεπώνυμα κοριτσιών, ο τόπος καταγωγής τους, το όνομα του πατέρα ή του κηδεμόνα, ορισμένες φορές το επάγγελμά του, εγγραφές για το ποιες μαθήτριες φοιτούσαν με υποτροφία άρχισαν σιγά σιγά να λειτουργούν ως ψηφίδες στο παζλ. Ήταν, ωστόσο, πολύ αραιά τοποθετημένες οι ψηφίδες αυτές, δεν μπορούσαν να συγκροτήσουν μία αφήγηση· χρήσιμα, δηλαδή, στοιχεία, αλλά έλειπε το συνδετικό υλικό. Έπρεπε να καταλάβω πώς και γιατί φοιτούσαν αυτές οι μαθήτριες και όχι άλλες, τι λόγους είχαν οι φορείς που χορηγούσαν υποτροφίες να τις χορηγούν και εν τέλει πόσες και ποιες από αυτές τις κοπέλες δούλεψαν ως δασκάλες στις κοινότητες. Γρήγορα αντιλήφθηκα ότι στο τελευταίο ερώτημα –δηλαδή πόσες και ποιες από τις διπλωματούχους αρσακιάδες δασκάλες δίδαξαν στις κοινότητες– δεν ήταν δυνατό να βρω απάντηση από το αρχείο της ΦΕ, καθώς το σχολείο κατέγραφε συχνά κάθε στοιχείο που ήταν δυνατό να έχει στη διάθεσή του για τις μαθήτριες αλλά δεν είχε λόγο να συνεχίσει μια τέτοια διαδικασία, όταν εκείνες αποφοιτούσαν. Η απάντηση, επομένως, στο ερώτημα που με απασχολούσε έπρεπε να αναζητηθεί κάπου αλλού. Ακόμη, όμως, δεν ήξερα πού. Αισθανόμουν, πάντως, ότι το συγκεκριμένο αρχείο είχε και άλλα ενδιαφέροντα πράγματα να μου πει, αν συνέχιζα να το ρωτώ.

Συνέχισα, λοιπόν, τις ερωτήσεις απευθυνόμενη αυτή τη φορά στα πρακτικά του διοικητικού συμβουλίου (ΔΣ) της ΦΕ. Θεώρησα ότι εκεί θα μπορούσα να βρω στοιχεία για τις πολιτικές και για τις πρακτικές της Εταιρείας, επομένως θα μπορούσα να απαντήσω στα ερωτήματα που γεννούσε η μελέτη των μαθητολογίων. Πράγματι, οι λόγοι των μελών του ΔΣ της Εταιρείας, όπως καταγράφονταν στα πρακτικά, καθώς και οι συχνές συνεδριάσεις του –συνεδρίαζε σε τακτική βάση τρεις με τέσσερις φορές τον μήνα– παρήγαγαν ένα αφηγηματικό υλικό εξόχως ενδιαφέρον και πλούσιο συνάμα· τόσο πλούσιο που θα μπορούσε κανείς εύκολα να χαθεί χωρίς πυξίδα. Το υλικό αυτό μου έδωσε την ευκαιρία να αντιληφθώ την ακολουθία ορισμένων γεγονότων και τη δυνατότητα να επιχειρήσω ορισμένους συνδυασμούς. Συνδύασα, δηλαδή, τα περιεχόμενα των πρακτικών με αυτά των μαθητολογίων και στη συνέχεια με στοιχεία από άλλο ένα σημαντικό για τη δουλειά μου αρχείο, στο οποίο θα αναφερθώ παρακάτω, καθώς και με κατατεθειμένα ήδη στην ελληνική βιβλιογραφία στοιχεία. Όσο έκλειναν τα κενά τόσο περισσότερα πράγματα άρχισα να καταλαβαίνω για τις δασκάλες, *αν και ακόμη δεν είχα ακούσει τη δική τους φωνή. Μιλούσαν άλλοι για κείνες ή με αφορμή εκείνες.* Το αρχείο της ΦΕ είναι ένα πλούσιο αρχείο που σχετίζεται με τις συγκεκριμένες γυναίκες, αλλά δεν βρίσκει κανείς εκεί εύκολα καταγεγραμμένη τη δική τους φωνή.

Διαβάζοντας τα πρακτικά του ΔΣ, διαπίστωσα ότι έκανε πολύ συχνά την εμφάνισή του ένας φιλεκπαιδευτικός σύλ-

λογος, ο οποίος χορηγούσε υποτροφίες σε κορίτσια, σχεδόν αποκλειστικά προερχόμενα από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Λαμβάνοντας υπόψη και την πληθώρα των υποτροφιών που είχα διαπιστώσει ότι η ίδια η ΦΕ φαινόταν να παρέχει σε μαθήτριες από το ελληνικό κράτος για τη φοίτησή τους στα εξωτερικά κυρίως σχολεία και διδασκαλεία της, αποφάσισα ότι οι υποτροφίες ως πρακτική θα μπορούσαν να αποτελέσουν την απαραίτητη για μένα πυξίδα· τον δικό μου *μίτο* της Αριάδνης για μία επιτυχή έξοδο από τον ερευνητικό λαβύρινθο. Στράφηκα τότε στην αναζήτηση πληροφοριών για τον φιλεκπαιδευτικό αυτόν σύλλογο. Μία διαδικτυακή έρευνα με οδήγησε στη διαπίστωση ότι βρισκόταν –και ακόμη βρίσκεται– εν ζωή.

Στο αρχειακό σύμπαν του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων

Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (ΣΔΕΓ), ο φιλεκπαιδευτικός σύλλογος, δηλαδή, στον οποίο αναφέρομαι, αποτελεί –από όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω– τη δεύτερη μετά τη ΦΕ μακροβιότερη συλλογικότητα στην Ελλάδα, με χρονολογία ίδρυσης το 1869 και αδιάλειπτη λειτουργία μέχρι σήμερα.⁴ Διαθέτει ένα εξαιρετικά οργανωμένο αρχείο με πάνω από διακόσιες χιλιάδες σελίδες ψηφιοποιημένο υλικό που αναδεικνύει τις ποικίλες πτυχές της δράσης του. Το γεγονός ότι είναι ψηφιοποιημένο, με χαμηλό κόστος εκτύπωσης της κάθε σελίδας για τους ερευνητές και τις ερευνήτριες, ενώ συγχρόνως οι εργαζόμενοι σε αυτό είναι εξυπηρετικοί και ευπροσήγοροι, το αναγορεύουν σε ερευνητικό παράδεισο. Όσοι και όσες από εμάς έχουμε ξοδέψει πολύτιμο από τον διαθέσιμο χρόνο μας για μια έρευνα σε διάφορα αρχεία, αντιλαμβανόμαστε καλά πόση σημασία έχει η παραμικρή διευκόλυνση κατά τη διάρκεια αυτού του εξαιρετικά επίπονου και χρονοβόρου σταδίου της δουλειάς μας.

Το ενδιαφέρον στοιχείο, που αγγίζει ενδεχομένως τα όρια της παραδοξότητας, είναι ότι στον ΣΔΕΓ, στον οποίο τίποτα, εξωτερικά τουλάχιστον, δεν δείχνει πως μπορεί να κρύβει μέσα του εγγεγραμμένες γυναικείες φωνές, βρήκα εκείνο το κομμάτι του υλικού μου, το οποίο έδωσε όλα τα προηγούμενα· το κομμάτι, που φάνηκε ότι μπορεί να δώσει περιεχόμενο σε αυτό που μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν ήταν παρά μία λεκτική διατύπωση. Και εξηγούμαι: η συγκρότηση των διδασκαλισμών ως ιστορικών υποκειμένων, με άλλα λόγια, το τι γράφουν, τι σκέφτονται να κάνουν, πώς κινούνται, τι επιδιώκουν, πώς το διεκδικούν, θα έμενε μάλλον σε εκκρεμότητα, αν δεν υπήρχαν στο αρχείο του Συλλόγου έγγραφα, τα οποία να αποτυπώνουν *τη δική τους φωνή*. Τα έγγραφα αυτά είναι οι αιτήσεις-βιογραφικά που κατέθεταν στον ΣΔΕΓ, προκειμένου να διοριστούν σε κάποιο από τα παρθεναγωγεία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς.

Ανάμεσα στο σύνολο του τεκμηριωτικού υλικού που έχω συλλέξει, επεξεργάζομαι και τις συγκεκριμένες αιτήσεις, με την προσδοκία να προτείνω τη δική μου εκδοχή για εκείνες τις αρσακειάδες δασκάλες, οι οποίες, συχνά αμέσως μετά την αποφοίτησή τους, επιδίωκαν και επιτύχαναν τον διορισμό τους στο «εξωτερικό», όπως αποκαλούσαν οι ίδιες τις εν λόγω κοινότητες. Έχει σημασία εδώ να τονίσω ότι μπορεί οι δασκάλες αυτές να ήταν ακόμη και κάτω των είκοσι ετών.

Από το Αρσάκειο στο Λύκειο των Ελληνίδων

Παραθέτω, αμέσως, ένα οικείο παράδειγμα, το οποίο διαπλέκει τη μέχρι τότε δική μου δουλειά με το Λύκειο των Ελληνίδων: στις 13 Σεπτεμβρίου 1878, η νεαρή Αρσακειάδα δασκάλα Καλλιρρόη Σιγανού –αργότερα Παρρέν– βάσει των στοιχείων που διαθέτω, συνάπτει με τον ΣΔΕΓ ένα καλοπληρωμένο, ομολογουμένως, συμβόλαιο, προκειμένου να αναλάβει τη διεύθυνση του παρθεναγωγείου της Αδριανούπολης και να διδάξει συγχρόνως σ' αυτό.⁵ Πρέπει να ήταν 17 ή 19 ετών, ανάλογα με το αν δεχθούμε ως χρονολογία γέννησής της το 1859 ή το 1861.⁶ Ένα χρόνο αργότερα, στις 24 Αυγούστου 1879 συνάπτει συμβόλαιο με τον ΣΔΕΓ, με σκοπό να αναλάβει τη διεύθυνση και τη διδασκαλία στο Ροδοκανάκειο παρθεναγωγείο της Οδησού. Τη μισθοδοσία της βάσει του συμβολαίου, τη φορά αυτή, υποχρεούται να καταβάλει η εφορία του Ροδοκανακείου και όχι ο ΣΔΕΓ, όπως στην περίπτωση της Αδριανούπολης.⁷ Μετά από τη συγκεκριμένη διετία στα παρθεναγωγεία του «εξωτερικού», η Καλλιρρόη Σιγανού θα επιστρέψει στην Ελλάδα, θα παντρευτεί τον Ιωάννη Παρρέν και, έχοντας αφήσει πίσω της τη διδασκαλική σταδιοδρομία, θα επιδοθεί στην πολυσιχιδή δραστηριότητά της, καρπός της οποίας είναι και το Λύκειο των Ελληνίδων. Οι περισσότερες, πάντως, από τις δασκάλες που μελετώ φαίνεται ότι στάθηκαν λιγότερο τυχερές από την Παρρέν.

Ένα δεύτερο παράδειγμα, το οποίο αναφέρεται στο πώς ένα αρχείο μπορεί να τροφοδοτήσει μία επιτυχημένη επιστημονική δουλειά, είναι ο συλλογικός τόμος με τίτλο *το Λύκειο των Ελληνίδων 100 χρόνια*, που εκδόθηκε στα τέλη του 2010 από το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς σε επιστημονική επιμέλεια της Έφης Αβδελά.⁸ Ο τόμος, όπως είναι γνωστό, περιλαμβάνει 15 εκτενέστερες συμβολές, η τεκμηρίωση των οποίων βασίζεται κατά κύριο λόγο στο πλούσιο, καλά ταξινομημένο και φιλόξενο αρχείο του Λυκείου. Τα μέλη της ερευνητικής ομάδας, από διαφορετικά επιστημονικά πεδία, επιχειρούν με επιτυχία να προσδιορίσουν και να διερευνήσουν τις προϋποθέσεις συγκρότησης του σωματείου, τη σχέση του με διεθνείς συλλογικότητες, τον τρόπο οργάνωσής του, τις ιδεολογικές κατευθύνσεις και στρατηγικές που καθόρισαν την πολύμορφη δράση του, αλλά και να αναδείξουν κριτικά τη δράση αυτή στην εκάστοτε συγκυρία στη διάρκεια του ενός αιώνα της ζωής του. Έτσι, έχουμε στα χέρια μας ένα

έργο με μεγάλη επιστημονική σπουδαιότητα, καθώς όλες οι εργασίες είναι πραγματολογικά εμπειριστατωμένες, θεωρητικά θεμελιωμένες και καταλήγουν σε πολύ ενδιαφέροντα και πρωτότυπα συμπεράσματα, χωρίς σε κανένα σημείο τους να αρνούνται την κριτική προσέγγιση. Συγχρόνως, προστίθεται μία ακόμη συμβολή στο παραμελημένο πεδίο της ιστορίας των γυναικών και του φύλου στη χώρα μας. Πρόκειται για μια πολύ σπουδαία δουλειά, η οποία υπερβαίνει τις δυσκολίες των συλλογικών εγχειρημάτων για να επιβεβαιώσει την αξία τους και συγχρόνως, όπως είπαμε, έχει ως πηγή τεκμηρίωσης κατά κύριο λόγο το Ιστορικό Αρχείο του Λυκείου των Ελληνίδων (ΙΑΛΕ).⁹

Εν τέλει...

Μέσα από την αφήγηση της εμπειρίας μου, θέλησα με έναν τρόπο να υπογραμμίσω αφενός τη σπουδαιότητα των αρχείων για την έρευνα σχετικά με την ιστορία των γυναικών, αφετέρου τη σπουδαιότητα των αρχείων για τις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα. Στα αρχεία, οι ερευνητές και οι ερευνήτριες ανακαλύπτουν την πρώτη ύλη, την οποία στη συνέχεια αξιολογούν, επεξεργάζονται, πλάθουν, με βάση όσα από τα θεωρητικά σχήματα και από τα μεθοδολογικά εργαλεία του επιστημονικού τους πεδίου εκτιμούν ότι τους βοηθούν. Επιχειρούν, με άλλα λόγια, να τραβήξουν λίγο τις κουρτίνες, οι οποίες στο φαντασιακό, ίσως, των περισσότερων ανθρώπων μοιάζουν να καλύπτουν το αρχείο. Για να αναφερθώ ιδιαίτερα στους/στις ιστορικούς, θα έλεγα ότι επιχειρούν να δείξουν ότι το αρχείο δεν είναι άψυχο, σιωπηλό, σκοτεινό και σκονισμένο, αντίθετα, είναι ζωντανό και συχνά πρόθυμο να μιλήσει. Προσπαθούν, επίσης, να αποκαλύψουν το μυστήριο που κρύβει και τις δαιδαλώδεις τις πιο πολλές φορές διαδρομές, με την ελπίδα ότι στον – έστω και κατά συνθήκη– τερματικό σταθμό των ποικίλων αυτών διαδρομών, θα τους δοθεί η δυνατότητα να αφηγηθούν την εκδοχή ιστορίας που έχουν συγκροτήσει. Είναι το αρχείο ο «τόπος» εκείνος, που εξασφαλίζει πρώτα απ' όλα τη δυνατότητα επανεξέτασης και επαναάνγνωσης, επαναδιαπραγμάτευσης, δηλαδή, μιας ορισμένης ιστορικής περιόδου. Το υλικό βρίσκεται πάντα εκεί περιμένοντας νέα ερευνητικά υποκείμενα με ακόμη πιο εκλεπτυσμένα θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία· γιατί, αν στις αστυνομικές –μυθιστορηματικές ή κινηματογραφικές– αφηγήσεις, μια δεδομένη στιγμή ο φάκελος μπορεί να κλείσει οριστικά, δεν είμαι βέβαιη ότι κάτι τέτοιο μπορεί να συμβεί στο αενάως κινούμενο πεδίο της επιστήμης, συνεκδοχικά και της ιστορίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Το παρόν κείμενο παρουσιάστηκε στις 6.5.2014 στο Λύκειο των Ελληνίδων, σε εκδήλωση που διοργάνωσε το Τμήμα Ιστορικού Αρχείου του Λυκείου των Ελληνίδων, σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων - Βιβλιοθήκη Θεμάτων Ισότητας και Φύλου με θέμα «Γυναικεία αρχεία – Γυναίκες στα αρχεία. Αναζητώντας τα ίχνη...». Στόχος της συνάντησης ήταν «αφενός να

παρουσιαστεί η ιστορία και το υλικό των συγκεκριμένων Αρχείων, αφετέρου να αναδειχθεί η σημασία των τεκμηρίων του βίου και της ιστορίας των γυναικών, που διασώζονται σε αρχεία ιδιωτικά, γυναικείων οργανώσεων και άλλων φορέων και οργανισμών, και να προαχθεί η διάσωση, η επεξεργασία και η αξιοποίησή τους». Ευχαριστώ πολύ την οργανωτική επιτροπή της εκδήλωσης για την πρόσκληση, την οποία αποδέχθηκα με ιδιαίτερη χαρά. Ελπίζω η κατάθεση της προσωπικής μου εμπειρίας και ορισμένων σκέψεων που η εμπειρία αυτή γέννησε να συνομιλήσουν γόνιμα με όσα εξαιρετικά ενδιαφέροντα παρουσιάστηκαν τη βραδιά εκείνη στην αίθουσα εκδηλώσεων του Λυκείου των Ελληνίδων.

- 2 Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986· Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910): ένα ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987· Αλεξάνδρα Μπακαλάκη / Ελένη Ελεγμίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987· Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 2007 [1η έκδ.: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987].
- 3 Είχα την τύχη να βρω το συγκεκριμένο αρχείο οργανωμένο και μεθοδικά ταξινομημένο. Η κα Αικατερίνη Κουτσουμπού, υπεύθυνη του αρχείου, έχει κάνει εξαιρετική δουλειά από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 που το ανέλαβε. Σε ό,τι με αφορά στάθηκε πολύτιμος αρωγός σε κάθε μου βήμα. Την ευχαριστώ θερμά.
- 4 Ενδεικτική βιβλιογραφία: *Η δράσις του συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*, Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα 1970· Ελένη Δ. Μπελιά, «Η δραστηριότης του εν Αθήναις Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων υπέρ του Ελληνισμού της Θράκης», *Αθηνά ΟΕ* (1974-1975) σ. 85-94· Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996· Lydia Papadakis, *Teaching the Nation. Greek Nationalism and Education in Nineteenth Century Macedonia*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 2006.
- 5 Με το συγκεκριμένο συμβόλαιο, ο ΣΔΕΓ δεσμεύεται να καταβάλει ως μισθό στην Καλλιρρόη Σιγανού [Παρρέν] 80 οθωμανικές λίρες τον χρόνο. Δεσμεύεται, επίσης, να της παράσχει κατοικία, θέρμανση, υπηρεσία και να πληρώσει τη δαπάνη της μετάβασής στην Αδριανούπολη. Βλ. Αρχείο Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, φακ. «Συμβόλαια διδασκάλων», 13.9.1878.
- 6 Περισσότερα στοιχεία για τη χρονολογία γέννησής της, μπορεί να βρει κανείς στον επετειακό τόμο του ΛΕ και πιο συγκεκριμένα στο βιογραφικό σημείωμα που έχει συντάξει για εκείνη η Αγγέλικα Ψαρρά. Βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Καλλιρρόη Παρρέν», στο Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων. 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010, σ. 26-29.
- 7 Σε αυτό το συμβόλαιο, ο πρόεδρος του ΣΔΕΓ Νικόλαος Μαυροκορδάτος υπογράφει «εν ονόματι» της Εφορίας του Ροδοκανακείου Παρθεναγωγείου Οδησσού. Η Εφορία δεσμεύεται να καταβάλει ως μισθό στην Καλλιρρόη Παρρέν 1200 ρούβλια τον χρόνο. Δεσμεύεται, επίσης, να της παράσχει κατοικία, θέρμανση και να πληρώσει σε εκείνη και τη συνοδό της τη δαπάνη της μετάβασής τους στην Οδησό. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Συμβόλαια διδασκάλων», 24.8.1879.
- 8 Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων. 100 χρόνια*, ό.π.
- 9 Βλ. αναλυτικότερα: Μαρία Πρέκα, «Γυναικεία σωματειακή δράση και οι μεταμορφώσεις της», *Ιστορικά* 54 (2011), σ. 261-267.